

Een lutherse bijdrage aan de beleving van het avondmaal? Een internationaal-oecumenische insteek

Enkele jaren geleden koos de Raad van Kerken in Nederland voor een nieuwe insteek in het oecumenisch gesprek over de maaltijd des Heren. In de eerste decennia van de moderne oecumenische beweging had de theologische dialoog over de oude leergeschillen centraal gestaan, later werd voor een invalshoek vanuit de liturgie gekozen, en nu werd ingestoken bij de beleving van de maaltijd des Heren.

De theologische dialoog tussen katholieken en protestanten over de maaltijd des Heren begon in Nederland met het werk van de Commissie Intercommunie en Ambt die in 1972 een discussienota over ‘De bijbelse achtergronden van Eucharistie-Avondmaal’¹ op tafel legde. In 1975 volgde een ‘Gemeenschappelijke verklaring over de viering van de maaltijd des Heren’.² In 1989 kreeg de tweede insteek, vanuit de liturgie, gestalte in het ‘Eindrapport: analyse van de liturgische teksten aangaande maaltijd en ambt – een studie’³ van de Commissie Maaltijd des Heren en Kerkelijk Ambt. Intussen waren internationaal in 1982, onder verantwoordelijkheid van de Commission on Faith and Order, de Lima- of BEM-rapporten over doop, eucharistie en ambt verschenen.⁴ Na bijna 25 jaar stilte op dit front besloot de Raad van Kerken in Nederland in 2013 het gesprek over de maaltijd des Heren te hervatten, nu vanuit het aspect van de beleving van dit sacrament: waar liggen in de beleving van wie deelneemt aan de maaltijd de accenten? In november 2016 wijdde ook de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland aan dit thema een bespreking.⁵ Voorts koos de Bond van Ne-

1 ‘De bijbelse achtergronden van Eucharistie-Avondmaal’, in: T. Brattinga e.a. (red.), *Oecumenisch Vademecum*, 's-Hertogenbosch: Willibrordvereniging 1991vv, L 3-14.

2 ‘Gemeenschappelijke verklaring over de viering van de maaltijd des Heren’, in: T. Brattinga, *a.w.*, L 15-24.

3 ‘Eindrapport: analyse van de liturgische teksten aangaande maaltijd en ambt – een studie’, in: *Kerkelijke Documentatie 1-2-1*, 17(1989)/1.

4 *Baptism, Eucharist and Ministry*, Faith and Order Paper no. 111, Geneva: World Council of Churches 1982.

5 Besproken werd de notitie *De Maaltijd van de Heer* die J. Muis schreef ten behoeve van het gesprek in synode en kerk. Zie: <http://www.protestantsekerk.nl/actief-in-de-kerk/besturen/synode/generale-synode> (geraadpleegd 31 januari 2017).

derlandse Predikanten het avondmaal als thema voor de Predikantendag 2017. Kennelijk leeft de thematiek in soms heel praktische vragen, rond de frequentie en vormgeving van de avondmaalsviering, gerelateerd aan de culturele setting waarin wij leven. Vraagt onze tijd om meer nadruk op het mysterie, of juist op het gewone? De Reformatieherdenking van 2017 vormt mede een aanleiding deze vragen te agenderen.

In deze bijdrage wil ik, zoals mij is gevraagd, een schets geven van de lutherse inbreng in de internationale oecumenische dialoog over de maaltijd des Heren. Waar liggen de zwaartepunten in het gesprek tussen lutheranen en rooms-katholieken enerzijds, en tussen lutheranen en gereformeerden anderzijds? De vraag is of de lutherse traditie in dit opzicht iets kan betekenen voor de bredere protestantse visie op, vormgeving van en beleving van de maaltijd des Heren. Vooraf geef ik een korte introductie op genoemd project van de Raad van Kerken.

Enquête

Het project van de Raad van Kerken omvatte mede een enquête die in 2014 via het netwerk van de Raad werd uitgezet en die ook op de website was te vinden en in te vullen. De eerste van twee open vragen luidde: ‘Kunt u zich voor de geest halen welk onderdeel van een recente viering van het avondmaal/eucharistie u het meest getroffen heeft?’, en de respondenten werd gevraagd daarbij ook een toelichting te geven. Een tweede vraag betrof de waardering van veranderingen in de viering, in vergelijking met vroeger. In vervolgvragen werd specifiek gevraagd naar de herkenning van klassieke betekenisinhouden (dankzegging aan de Vader, gedachtenis van Christus, aanroeping van de heilige Geest, gemeenschap van de gelovigen, maaltijd van het Koninkrijk⁶) en naar de beleving en waardering van de verschillende onderdelen van een kerkdienst/eucharistieviering.

Vooropgesteld moet worden dat de enquête geen academische pretenties had. De samenstelling van de groep respondenten was niet aselekt wat bijvoorbeeld de leeftijd betreft,⁷ en zij konden niet bij voorbaat als representatief voor hun eigen geloofsgemeenschap beschouwd worden, laat staan tezamen voor de christenen in Nederland. Uit sommige kerken werden relatief veel meer reacties ontvangen dan uit andere.

De resultaten van de enquête geven dus hooguit een indicatie voor mogelijk vervolgonderzoek.⁸ Velen verwijzen in hun beantwoording van de eerste

6 Deze betekenisinhouden zijn direct ontleend aan de BEM-rapporten.

7 Er waren in totaal 611 respondenten, 313 vrouwen en 298 mannen, gemiddelde leeftijd ruim 61 jaar (bij vrouwen iets hoger). Slechts 88 respondenten waren onder de 50 jaar. Het aantal ambtsdragers was 177.

8 Zie ook het Noster-onderzoeksproject rond ‘Meals in Search of Meaning’, onder verantwoordelijk-

vraag naar sfeerelementen: de stilte, de zilveren bekers, de wierook, de muziek, en dergelijke. Anderen noemen hier concrete momenten in de viering, zoals de vredegroet. De eerste vraag gaf echter ook alle ruimte om woorden te geven aan heel specifieke ervaringen in een bepaalde viering. Dikwijls betreft dit het onverwachte, dat wat niet elke week ervaren wordt of gebeurt, zoals een indringende woordkeus in de voorbeden, een heel persoonlijke invulling door de bedienaar, de zichtbare toewijding van een andere deelnemer, of een bijzondere deelnemer aan de viering. Genoemd wordt ook het welkom zijn in de viering van een andere dan de eigen geloofsgemeenschap.

Leer – liturgie - beleving

De insteek bij de beleving van de maaltijd des Heren is opvallend, en de vraag moet natuurlijk gesteld worden, of zo'n insteek zinvol is. De relatie tussen kerkelijke leer, theologie, liturgie en persoonlijke spiritualiteit of beleving is gecompliceerd. Vanouds staat in de oecumenische ontmoeting de kerkelijke leer centraal: officiële vertegenwoordigers van kerkelijke traditie spreken in oecumenische dialogen met elkaar over de belangrijkste leverschillen tussen de betrokken tradities, in de hoop gaandeweg meer en meer convergentie te kunnen vaststellen, en uiteindelijk consensus – of althans een zodanige wederzijdse waardering van de bestaande verschillen dat die als 'niet kerk-scheidend' kunnen worden gekwalificeerd. In zulke gesprekken spelen – naast kerkleiders – theologen een grote rol: zij zetten hun expertise in om de verhoopte resultaten te bereiken, maar maken zich daarin dienstbaar aan hun kerk: tot op zekere hoogte moeten zij weleens terughoudend zijn in het verwoorden van hun persoonlijke theologische opvattingen. Intussen is de academische theologie soms oecumenischer dan de kerken: de verschillende confessionele tradities kennen immers in de meeste disciplines niet elk hun eigen theologische methodologie, en theologen vinden elkaar daarom gemakkelijk over kerkgrenzen heen.

De relatie tussen kerkelijke leer en liturgie is op het eerste gezicht eenvoudig. In de liturgie wordt immers de kerkelijke leer tot uitdrukking gebracht: zo is de nadruk op het moment van de consecratie in de katholieke eucharistie even kenmerkend voor de kerkelijke leer in die traditie als het *sursum corda* dat is voor de calvinistische traditie. Maar fundamenteler is de omgekeerde beweging, traditioneel verwoord in het adagium *lex orandi lex credendi*: de liturgie is uiteindelijk de bron van alle kerkelijke leer, en gaat daaraan principieel vooraf. Achter de uitvoering (en controvers-theolo-

heid van Mirella Klomp (PThU/IRiLiS) en Peter-Ben Smit (VU/OKS). <http://noster.org/noster-event/meals-in-search-of-meaning-interdisciplinary-approaches-to-the-lords-supper-and-the-eucharist-in-christian-communities-in-the-netherlands> (geraadpleegd 5 januari 2017).

gische) uitwerking van de avondmaalsleer in de tijd van de Reformatie ligt enerzijds de ergernis over bepaalde liturgische praktijken, zoals de verering van de elementen buiten de viering om en de communie onder één gedaante – en anderzijds de ergernis over de afwijzing van deze praktijken.

Maar welke rol speelt in dit krachtenveld de persoonlijke beleving? Ook dat ligt ingewikkeld. Enerzijds veronderstelt de liturgie, met daarachter de kerkelijke leer, dat degene die deelneemt aan de viering van de maaltijd des Heren deze viering op een bepaalde wijze ervaart. Er is sprake van een soort normatieve beleving die de taal van de liturgie wil oproepen. Tegelijk laat beleving zich niet zo makkelijk sturen: menigeen beleeft soms niets aan een maaltijdviering, om wat voor reden dan ook. Zou dat de liturgie, en daarachter de kerkelijke leer, iets te zeggen moeten hebben? Niet onmiddellijk, lijkt mij. Maar de liturgie beweegt wel mee met de tijd, en daarin mede met de feitelijke beleving van degenen die aan de vieringen deelnemen. Zeker als de gebruikelijke vorm van de viering velen niet aanspreekt, of zelfs niets meer zegt, ligt het voor de hand dat een kerk daarover ernstig nadenkt. In zoverre is de concrete beleving een van de bronnen van liturgische vernieuwing.

Ik moet me beperken tot mijn vakgebied, en houd me dus primair bezig met de kerkelijke leer zoals die aan de orde is binnen de oecumene. Daarbij concentreer ik mij op de plaats van de maaltijd des Heren in de lutherse traditie, en wel in het bijzonder wat haar inbreng in de internationale oecumene betreft. Ik wil proberen het eigene van de lutherse traditie in beeld te brengen door in te gaan op de internationale dialogen die lutheranen voeren met enerzijds de rooms-katholieke traditie en anderzijds de calvinistische of (zoals we dat gewoonlijk zeggen:) de gereformeerde traditie. De lutherse traditie vormt in veel opzichten een brug tussen rooms-katholieken en gereformeerden. Als we ons een consistent beeld kunnen vormen van de eigen accenten die de lutherse traditie kenmerken, kan vervolgens de vraag aan de orde komen of gereformeerden geholpen zouden kunnen zijn met een betere receptie van het luthers-eigene in dit opzicht.

Van Conflict naar Gemeenschap

Het is niet vreemd dat de Lutherse Wereldfederatie hoog heeft ingezet op het Reformatiejubileum van dit jaar. Het is wél opmerkelijk dat daarbij nauw is samengewerkt met de Pauselijke Raad voor de Eenheid van de Christenen. Als afronding van een intensief proces verscheen in 2013 een boekje ter voorbereiding op een gezamenlijke luthers-katholieke herdenking van de Reformatie, onder de veelzeggende titel *From Conflict to Communion*.⁹ Een

9 http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/lutheran-fed-docs/rc_pc_chrst-uni_doc_2013_dal-confitto-alla-comunione_en.html#Lutheran-Roman_Catholic_Commission_on_Unity_Common_Statements (geraadpleegd 5 januari 2017). Of: <https://www.lutheranworld.org>

Nederlandse vertaling verscheen bij de Katholieke Vereniging voor Oecumene.¹⁰ Het boekje benadrukt allereerst het unieke karakter van deze herdenking: voor het eerst wordt de Reformatie voluit oecumenisch herdacht, en dat veelal in een sterk seculiere of althans multireligieuze context. In enkele daaropvolgende hoofdstukken worden eerst de belangrijkste ontwikkelingen in het historisch onderzoek geschetst, waarna de geschiedenis van de Reformatie tot en met het Concilie van Trente onder gezamenlijke verantwoordelijkheid kort wordt weergegeven. Benadrukt wordt dat de Reformatie direct tastbaar werd in het feit dat leken de communie onder twee gedaanten ontvingen.¹¹ Het document honoreert de vergeefse pogingen van de kant van Luther en de zijnen het conflict op te lossen, onder meer door het presenteren van de *Confessio Augustana* (1530). Het beschrijft ook hoe gaandeweg de thematiek van de discussie verschoof van de rechtvaardigingsleer naar de ecclesiologie, de theologische visie op de kerk en daarbinnen op ambt en sacramenten: ‘the conflict concerning the doctrine of the eucharist seemed to be insurmountable’.¹² Zo komt ook de visie van Trente op de sacramenten aan de orde, daar verwoord op een wijze die de verschillen sterk beklemtoonde.¹³ Dit historische deel behandelt niet de geschiedenis na Trente, maar wordt wel afgesloten met een paragraafje over de grote betekenis van het Tweede Vaticaans Concilie voor de verhoudingen nu: met name de communio-ecclesiologie bood nieuwe perspectieven voor de waardering van de lutherse kerken en christenen door de Rooms-Katholieke Kerk.¹⁴

Voor onze thematiek is vooral hoofdstuk IV van belang. Dat behandelt vier thema’s uit Luthers theologie die in het bijzonder controversieel zijn gebleken, en die in de laatste halve eeuw in de dialoog tussen de rooms-katholieke en de lutherse traditie dan ook uitvoerig zijn besproken. Een van die thema’s is de eucharistie.¹⁵

Het hoofdstuk is helder gestructureerd. Uitgaande van Luthers interpretatie van de maaltijd des Heren, worden twee kernpunten in de discussie aangewezen, nl. de kwestie van de werkelijke aanwezigheid van Christus in de viering van de maaltijd des Heren (waarmee ook de rooms-katholieke

org/sites/default/files/From%20Conflict%20to%20Communion%20EN.pdf (geraadpleegd 5 januari 2017).

10 Van Conflict naar Gemeenschap. Gezamenlijke Luthers-Katholieke Herdenking van de Reformatie in 2017. Rapport van de Luthers/Rooms-Katholieke Commissie voor Eenheid (vert. F. Bestebreurtje), 's-Hertogenbosch: Katholieke Vereniging voor Oecumene 2015. http://www.oecumene.nl/files/Books/Overig/van_conflict_naar_gemeenschap/ (geraadpleegd 5 januari 2017).

11 Vgl. *From Conflict to Communion*, § 58.

12 *From Conflict to Communion*, § 73.

13 Zie *From Conflict to Communion*, § 83-86, vgl. § 79.

14 Vgl. *From Conflict to Communion*, § 90: ‘A theology of ecclesial communion affirmed that Catholics are in a real, if imperfect, communion with all who confess Jesus Christ and are baptized (UR 2)’.

15 De andere zijn rechtvaardiging, ambt en de relatie van Schrift en traditie.

transsubstantiatieleer en de lutherse consubstantiatieleer aan de orde komt) en die van het offerkarakter van de eucharistie. Vervolgens wordt aangegeven waar voor katholieken de problemen in de lutherse visie liggen. En ten slotte wordt teruggegrepen op een eerdere dialoog tussen katholieken en lutheranen over de eucharistie.¹⁶ In 1978 was immers al vastgesteld dat beide tradities het ten diepste eens zijn over de presentie van de levende Heer:

Thus Catholics and Lutherans understand that ‘the exalted Lord is present in the Lord’s Supper in the body and blood he gave with his divinity and his humanity through the word of promise in the gifts of bread and wine in the power of the Holy Spirit for reception through the congregation’.¹⁷

Op het tweede vitale punt, het offerkarakter van de eucharistie, wordt toenadering (‘convergentie’) vastgesteld. Voor Luther kan de eucharistie geen offer aan God zijn: ‘If Christ were offered to God, the inner structure and direction of the eucharist would be inverted’.¹⁸ Niettemin:

Luther could see a sacrificial element in the Mass, the sacrifice of thanksgiving and praise. It is indeed a sacrifice in that by giving thanks a person acknowledges that he or she is in need of the gift and that his or her situation will change only by receiving the gift. Thus, true receiving in faith contains an active dimension that is not to be underestimated.¹⁹

Maar de katholieken wilden pertinent vasthouden aan de realiteit van het offer in de eucharistie: ‘The renewal of sacramental and liturgical theology as articulated in the Second Vatican Council was needed to revitalize the concept of commemoration (anamnesis)’.²⁰ Both Catholics and Lutherans ‘have in common a rejection of a spatial or natural manner of presence, and a rejection of an understanding of the sacrament as only commemorative or figurative’.²¹

Kortom, hoe wordt het offer van Christus voor de zonden van de wereld werkzaam te midden van de gemeente? De beide tradities verschilden in hun interpretatie hiervan, maar door een gezamenlijke herontdekking van het

16 The Eucharist. Final Report of the Joint Roman Catholic–Lutheran Commission, 1978. In: Harding Meyer, Lukas Vischer (red.), *Growth in Agreement: Reports and Agreed Statements of Ecumenical Conversations on a World Level*, Faith and Order Paper 108, Geneva: WCC 1984, 190-214.

17 From Conflict to Communion, § 155, onder verwijzing naar The Eucharist, § 52.

18 From Conflict to Communion, § 147.

19 From Conflict to Communion, § 148.

20 From Conflict to Communion, § 151.

21 From Conflict to Communion, § 153, onder verwijzing naar The Eucharist, § 16.

concept van de gedachtenis, de *anamnesis*, kon deze controversiële vraag worden opgelost:

Through the remembrance in worship of God's saving acts, these acts themselves become present in the power of the Spirit, and the celebrating congregation is linked with the men and women who earlier experienced the saving acts themselves.²²

En:

If Jesus Christ is really present in the Lord's Supper, then his life, suffering, death, and resurrection are also truly present together with his body, so that the Lord's Supper is 'the true making present of the event on the cross'. Not only the effect of the event on the cross but also the event itself is present in the Lord's Supper without the meal being a repetition or completion of the cross event. The one event is present in a sacramental modality. The liturgical form of the holy meal must, however, exclude everything that could give the impression of repetition or completion of the sacrifice on the cross. If the understanding of the Lord's Supper as a real remembrance is consistently taken seriously, the differences in understanding the eucharistic sacrifice are tolerable for Catholics and Lutherans.²³

We zien hier een inmiddels klassieke oecumenische benadering van traditionele leerverschillen. Gezocht wordt naar onderliggende overeenstemming, die in dit geval gevonden wordt in het concept *real remembrance*. Dat maakt het mogelijk bestaande verschillen in visie en praktijk te aanvaarden.

Feitelijk is het niet meer de rechtvaardigingsleer of de eucharistie die de scheiding tussen katholieken en lutheranen continueert. Alle nadruk ligt nu op het kerkelijk ambt; daarin is weliswaar ook sprake van toenadering, maar er blijft een (nog) kerkscheidend verschil in visie:

Since the question of the presidency of the eucharistic celebration is ecumenically of great importance, the necessity of a church-appointed minister is a significant commonality identified by the dialogue: 'Catholic and Lutheran Christians are of the conviction that the celebration of the Eucharist involves the leadership of a minister appointed by the church'. Nevertheless, Catholics and Lutherans still understand the office of ministry differently.²⁴

22 From Conflict to Communion, § 158.

23 From Conflict to Communion, § 159, onder verwijzing naar The Eucharist, § 55.

24 From Conflict to Communion, § 161, onder verwijzing naar The Eucharist, § 65.

Daarover gaat dan ook het volgende deel van *From Conflict to Communion*, maar die thematiek gaat de perken van dit artikel te buiten. Belangrijk is nu alleen te constateren dat – als de ambtsvraag niet aan de orde zou zijn – er sprake lijkt te zijn van voldoende overeenstemming in de visie op de maaltijd des Heren om tot een wederzijdse toelating tot de viering over te kunnen gaan. Die overeenstemming ligt ten diepste, ook voor de kwestie van de eucharistie als offer, in een nieuw gezamenlijk verstaan van wat als eerste kernprobleem werd gedefinieerd, de thematiek van de presentie. De wederzijdse herkenning ligt in de categorie van de *anamnesis*.

Luthers – gereformeerd

Ook voor een doordenking van de verhouding tussen lutheranen en gereformeerden vormt het jaar 2017 een goede aanleiding. Beide wereldbonden, de Lutherse Wereldfederatie en de Wereldgemeenschap van Gereformeerde Kerken, publiceerden met het oog daarop in 2014 een gezamenlijk document, onder de titel *Communion: On Being The Church*.²⁵ Ook hierin wordt de balans opgemaakt van wat in een halve eeuw oecumene is bereikt. Zo lezen we:

In recent years, much progress has been made among the churches of the Reformation with regard to mutual recognition and common life. Several agreements between Lutheran and Reformed churches have clarified the relationship of our historic teachings and articulated new understandings. These agreements make clear that we no longer regard as church dividing issues which, in the past, were occasions for separation. For instance, we no longer regard our distinct insights into the way in which Christ is present in the Lord's Supper or the operation of God's grace in predestination as divisive; there is no longer any need for our continued separation. We celebrate that in many parts of the world Lutheran and Reformed churches live in communion with one another while churches in many other locations are also moving in this direction.²⁶

De Lutherse Wereldfederatie stemt hiermee expliciet en volledig in met wat eerder bijvoorbeeld al in de Konkordie van Leuvenberg (1973) werd bereikt.²⁷ Dat is niet nieuw: in feite werd deze stap al gezet in een eerder rapport van

25 *Communion: On Being The Church*. Report of the Lutheran–Reformed Joint Commission between the Lutheran World Federation (LWF) and the World Communion of Reformed Churches (WCRC), 2006–2012, Genève: LWF, 2014.

26 *Communion*, § 4.

27 *Konkordie reformatorischer Kirchen in Europa (Leuvenberger Konkordie)*, <http://leuvenberg.net/sites/default/files/media/PDF/publications/konkordie-de.pdf> (geraadpleegd 5 januari 2017). Nederlandse vertaling in: K. Zwanepol, C.H. van Campenhout (red.), *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*, Heerenveen: Protestantse Pers, 2009, 235–244. Zie ook de onverdeeld positieve

dezelfde Joint Commission, onder de titel *Toward Church Fellowship* (1989), al was de toon toen wat meer gereserveerd.²⁸ Een bespreking van de Konkordie geeft dan ook voldoende inzicht in de toenadering tussen lutheranen en gereformeerden op het stuk van de avondmaalsleer.

In de Konkordie van Leuenberg is de maaltijd des Heren een van de drie centrale thema's. Immers, in de Reformatietijd was niet alleen sprake van een scherp verschil van inzicht met betrekking tot de maaltijd des Heren tussen lutheranen en katholieken (zoals hierboven aangeduid), maar ook lutheranen en gereformeerden konden elkaar hierin niet vasthouden. In de (Onveranderde) Augsburgse Confessie van 1530, een van de lutherse belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland,²⁹ wordt een bepaalde (Zwingliaanse) interpretatie van de gereformeerde avondmaalsleer afgewezen. De historische context wordt gevormd door het mislukken van het Marburger avondmaalsgesprek (1529), waaraan onder meer Luther, Melancthon, Bucer en Zwingli hadden deelgenomen. De positie van de Lutheranen wordt als volgt weergegeven: 'Over de maaltijd van de Heer wordt geleerd, dat lichaam en bloed van Christus waarlijk aanwezig zijn en worden uitgedeeld aan hen die deelnemen aan de maaltijd van de Heer; en afgewezen worden die anders leren'.³⁰ Het gaat hier om de bepaling van de mensheid van Christus na de hemelvaart, en om het verstaan van de *praesentia realis* in theologische zin. De lutherse ubiquiteitsleer dient ter onderbouwing van de werkelijke aanwezigheid van Christus in brood en wijn: Christus, de Opgestane Heer, is naar zijn mensheid overal aanwezig. Deze beklemtoning van de van het geloof onafhankelijke tegenwoordigheid van Christus staat tegenover een gereformeerde nadruk op de zuivere geestelijkheid van het

waardering voor Leuenberg in: *Communion*, § 42 en 44. Vgl. voor het volgende ook: Leo J. Koffeman, Door een gemeenschappelijk verstaan van het Evangelie bijeengekomen, *Kerk en Theologie* 54 (2003), 205-215.

28 'The Leuenberg Agreement poses many questions about fellowship between the Lutheran and Reformed churches throughout the world. In the first place, of course, it must be seen as a positive advance: the Leuenberg discussions must be counted among the few bilateral dialogues which have produced a declaration of church fellowship. The European churches thereby took a step which no Lutheran or Reformed church in any other part of the world can simply ignore. (32) The Leuenberg Agreement, however, also poses difficult questions to the subscribing churches. In some places the declaration of church fellowship has had hardly any consequences in the life of local congregations, even after fifteen years. Theological agreement in itself is not enough; it must be translated into concrete situations, with its liturgical, spiritual, practical or organizational consequences', *Lutheran-Reformed Joint Commission Report - Toward Church Fellowship* (1989), § 31v. <http://www.reformiert-online.net/agora2/docs/14warctd.pdf> (geraadpleegd 5 januari 2017). Even verder in § 32 wordt de toetreding van de Evangelisch-Lutherse Kerk in het Koninkrijk der Nederlanden tot het Samen-op-Weg-proces – die toen nog maar net een feit was – expliciet genoemd als een voorbeeld van een positieve consequentie.

29 Zie Kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland, art. I lid 4. <http://www.protestantsekerk.nl/actief-in-de-kerk/kerkorde/kerkorde-en-ordinanties> (geraadpleegd 5 januari 2017).

30 CA, art. X. In: Zwanepol, Van Campenhout, *a.w.*, 30.

geloof, waarin de praesentia *spiritualiter*³¹ gedacht wordt. Deze benadering wordt liturgisch verwoord in het *sursum corda*: ‘Verheft nu uw harten in de hemel waar Jezus Christus is..’.³² In de Catechismus van Genève van 1541/1542 (vanuit de Waalse traditie eveneens ingebracht in artikel I lid 4 van de kerkorde) brengt Calvin het geschilpunt ter sprake vanuit de vraag of lichaam en bloed van Christus zijn ingesloten in het brood en in de kelk, en luidt het antwoord: ‘Nee. Maar integendeel, om in het bezit van de waarheid van het sacrament te komen, moeten wij onze harten opwaarts ten hemel heffen, waar Jezus Christus verblijft in de heerlijkheid van zijn Vader en vanwaar wij Hem verwachten tot onze verlossing. En wij moeten Hem niet zoeken in deze bederfelijke elementen’.³³ Deze visie wordt getypeerd als het *extra calvinisticum*: de menselijke natuur van Christus bevindt zich na de hemelvaart in de hemel.

De wederzijdse afgrenzing wordt afgerond in de lutherse *Formula Concordiae* (1577), die zich uitspreekt tegen Calvijns leer van het ‘zijn van het lichaam van Christus in de hemel’, tegen het *sursum corda*, en tegen de afwijzing van de ubiquiteitsleer.³⁴ Met deze wederzijdse veroordelingen gingen lutheranen en gereformeerden met betrekking tot Christologie en avondmaalsleer, hier direct met elkaar verbonden, voor eeuwen uiteen.

De Konkordie van Leuenberg maakt uiteindelijk een einde aan deze wederzijdse afwijzing in leerveroordelingen. In lijn met art. VII van de Augsburgse Confessie wordt vooropgesteld, dat voor de ware eenheid der kerk overeenstemming in de rechte leer van het Evangelie en in de rechte bediening van de sacramenten voldoende is. Vier stappen worden dan gezet.

In een eerste stap³⁵ wordt beschreven wat er sinds de tijd van de Reformatie is veranderd: een geschiedenis van 400 jaar heeft de kerken van de Reformatie ‘gebracht tot nieuwe, vergelijkbare vormen van denken en leven’. Pas in de 20e eeuw zijn wij ‘zu einer anderen geschichtlich vermittelten Form des Bekennens der Wahrheit geführt worden, in der das Gemeinsame das Trennende dahintenläßt’.³⁶

31 Vgl. G. van den Brink, C. Van der Kooi, *Christelijke dogmatiek: een inleiding*, Zoetermeer: Boekencentrum 2012³, 551.

32 Vgl. *Dienstboek: een proeve, deel II: Leven – Zegen – Gemeenschap*, Zoetermeer; Boekencentrum 2004, 185.

33 Vr/antw 355, in: Zwanepol, Van Campenhout, *a.w.*, 162. Vgl. ook vr/antw 68, over de Godverlatenheid van Christus aan het kruis: ‘Men moet dit zo begrijpen, dat Hij naar zijn menselijke natuur in deze uiterste nood is geweest en dat zijn goddelijke natuur zich voor een tijd als verborgen heeft gehouden, dat wil zeggen, haar kracht niet toonde’.

34 Vgl. *Formula Concordiae*, art VII, in: H.G. Pöhlmann (Bearb.), *Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Ausgabe für die Gemeinde*. Im Auftrag der Kirchenleitung der Vereinigten Evangelisch-Lutherischen Kirche Deutschlands (VELKD) herausgegeben vom Lutherischen Kirchenamt. Gütersloh 1913, 825v.

35 Zie Konkordie, deel I. Der Weg zur Gemeinschaft, art. 3-5.

36 Zo werd het geformuleerd in één van de voorontwerpen, ‘Cartigny II’, zie: Elisabeth Schieffer, *Von*

De tweede stap³⁷ is essentieel voor de methodiek: overeenstemming in de zuivere leer van het Evangelie moet worden vastgesteld. Inzet is de concentratie op het gemeenschappelijk getuigenis, dat het Evangelie de mens Gods reddende daad in Jezus Christus toezegt. De fundamentele inhoud daarvan ligt in de boodschap van de rechtvaardiging van de zondaar voor God, alleen uit het geloof en omwille van Jezus Christus - 'zoals Paulus die omschreven heeft'³⁸ Het getuigenis van de dood en opstanding van Jezus Christus bemiddelt deze rechtvaardiging. Er is geen verwijzing naar specifieke bijbelteksten te vinden. Niet detail-exegese, maar bijbelse theologie is bepalend.

In de derde stap³⁹ worden de consequenties getrokken voor de wederzijdse veroordelingen die sinds de tijd van de Reformatie tussen beide betrokken tradities hebben gestaan. In de uiteindelijke tekst van de Konkordie wordt uitgegaan van wat gezamenlijk kan en moet worden gezegd. De specifieke respectievelijk lutherse en gereformeerde accenten zijn daarin heel impliciet ingevlochten.

Op het hier besproken geschilpunt zegt zij:

1. Abendmahl

18. Im Abendmahl schenkt sich der auferstandene Jesus Christus in seinem für alle dahingegebenen Leib und Blut durch sein verheißendes Wort mit Brot und Wein. So gibt er sich selbst vorbehaltlos allen, die Brot und Wein empfangen; der Glaube empfängt das Mahl zum Heil, der Unglaube zum Gericht.

19. Die Gemeinschaft mit Jesus Christus in seinem Leib und Blut können wir nicht vom Akt des Essens und Trinkens trennen. Ein Interesse an der Art der Gegenwart Christi im Abendmahl, das von dieser Handlung absieht, läuft Gefahr, den Sinn des Abendmahls zu verdunkeln.

20. Wo solche Übereinstimmung zwischen Kirchen besteht, betreffen die Verwerfungen der reformatorischen Bekenntnisse nicht den Stand der Lehre dieser Kirchen.

2. Christologie

21. In dem wahren Menschen Jesus Christus hat sich der ewige Sohn und damit Gott selbst zum Heil in die verlorene Menschheit hineingegeben. Im Verheißungswort und Sakrament macht der Heilige Geist und damit

Schauenburg nach Leuenberg. Entstehung und Bedeutung der Konkordie reformatorischer Kirchen in Europa, serie: Konfessionskundliche und Kontroverstheologische Studien, Band XLVIII, Paderborn 1983, A 94, vgl. A 87.

37 Zie Konkordie, deel II. Das Gemeinsame Verständnis des Evangeliums, art. 6-16.

38 Zo 'Cartigny I', in: Schieffer, *a.w.*, A 68-77.

39 Zie Konkordie, deel III. Die Übereinstimmung angesichts der Lehrverurteilungen der Reformationszeit, art. 17-28. De vierde stap – zie deel IV. Erklärung und Verwirklichung der Kirchengemeinschaft, nr. 29-49 – betreft de concrete invulling van wat 'Kirchengemeinschaft' dan wel en niet betekent, en laat ik hier verder onbesproken.

Gott selbst uns Jesus als Gekreuzigten und Auferstandenen gegenwärtig.
 22. Im Glauben an diese Selbsthingabe Gottes in seinem Sohn sehen wir uns angesichts der geschichtlichen Bedingtheit überkommener Denkformen vor die Aufgabe gestellt, neu zur Geltung zu bringen, was die reformierte Tradition in ihrem besonderen Interesse an der Unversehrtheit von Gottheit und Menschheit Jesu und was die lutherische Tradition in ihrem besonderen Interesse an seiner völligen Personseinheit geleitet hat.
 23. Angesichts dieser Sachlage können wir heute die früheren Verwerfungen nicht nachvollziehen.

De gereformeerde traditie zet zich terecht in voor de onaantastbaarheid van het God-zijn én het mens-zijn van Jezus, en de lutherse traditie heeft evenzeer een punt in haar bijzondere aandacht voor de volledige eenheid van de persoon van Jezus.

Praesentia realis en de beleving van de maaltijd

Feitelijk draait het in de lutherse dialoog met de katholieken om dezelfde vragen als in die met de gereformeerde traditie. Naar beide kanten wordt overeenstemming bereikt die gebaseerd is op de *praesentia realis*, het gezamenlijk belijden dat Christus zichzelf als de Gekruisigde en Opgestane werkelijk geeft in de maaltijd des Heren, in de handeling van het eten en het drinken. In die zin is ook zijn offer aan het kruis door de heilige Geest werkelijk aanwezig. Aandacht voor de *wijze van* tegenwoordigheid van Christus in het avondmaal – zij het in de zin van de katholieke transsubstantiatieleer, in die van de lutherse consubstantiatieleer of in de gereformeerde pneumatologische interpretatie – die afziet van deze handeling, loopt het gevaar de betekenis van het avondmaal te verduisteren. Waar dat besef aanwezig is, ligt een basis voor wederzijdse aanvaarding, in een gedifferentieerde consensus zowel tussen lutheranen en katholieken als tussen lutheranen en gereformeerden.

Dit artikel is geschreven vanuit de vraag of de lutherse traditie in dit opzicht iets kan betekenen voor de bredere protestantse visie op, vormgeving van en beleving van de maaltijd des Heren. Helpt de typisch lutherse in steek de hele Protestantse Kerk in Nederland – en in het bijzonder haar predikanten – verder in de bestaande verlegenheid rond het heilig avondmaal?

In hun *Christelijke Dogmatiek* staan Van den Brink en Van der Kooi ook kort stil bij deze thematiek:

Calvijn blijft bij de opvatting dat er [in de viering van het avondmaal] sprake is van een werkelijke tegenwoordigheid van Christus (*praesentia realis*), maar hoe die precies tot stand komt, ligt volgens hem buiten

het menselijk voorstellingsvermogen. Hij zegt dat die tegenwoordigheid *spiritualiter* gedacht moet worden. Zijn lutherse critici legden dit woord uit in spiritualistische zin. De tegenwoordigheid zou dan slechts voorwerp zijn van herinneren en bedenken, dus een cerebrale aangelegenheid. Calvijn bedoelde met *spiritualiter* dat de Geest garant staat voor de tegenwoordigheid. De beleving van de tegenwoordigheid gaat voor hem voorop. De denkbaarheid blijft daarbij ver achter. Kerk-zijn concentreert zich voor hem in de zichtbare avondmaalsgemeenschap.⁴⁰

Daarop volgt een zorgwekkende diagnose: ‘Dit katholisierende element is in de gereformeerde spiritualiteit echter nagenoeg verdwenen. Die ontwikkelde zich in Zwingliaanse zin’.⁴¹ Daarmee raken Van den Brink en Van der Kooi mijns inziens aan de kern van de verlegenheid rond de maaltijd des Heren.

De vraag is allang niet meer, *hoe* de aanwezigheid van de Heer zich denken laat, de vraag is veeleer *of* die aanwezigheid zich (vandaag nog) denken laat. Zowel in de lutherse-katholieke dialoog als in de luthers-gereformeerde dialoog kon in zekere mate afstand genomen worden van klassieke theologische verklaringsmodellen als transsubstantiatie,⁴² consubstantiatie of *extra calvinisticum*. Maar de lutherse traditie houdt, samen met de katholieke traditie, de gereformeerden wel nadrukkelijk bij de les van de *praesentia realis*, die ook voor Calvijn de kern van de zaak was. Waar voor dat besef weinig of geen plaats (meer) is, valt inderdaad weinig te beleven.⁴³

Het risico van de gereformeerde traditie met betrekking tot het avondmaal is, dat – tegen de nadrukkelijke bedoeling van Calvijn in – gedacht wordt vanuit een tegenstelling tussen ‘reëel’ en ‘spiritueel’. Dan zijn brood en wijn ‘reëel’, want materieel, en is de presentie van de Heer een ‘spirituele’ aangelegenheid. Het is dan slechts een kleine stap naar het relativeren of zelfs het irrelevant verklaren van het ‘reële’. Brood en wijn blijven dan wel van enig (symbolisch) belang in de maaltijdviering, maar het gaat primair om de beleving van de onderlinge gemeenschap. Of, een stapje verder, het sacrament verliest meer en meer zijn betekenis binnen het geheel van het kerk-zijn: het *gaat* toch om iets anders, om de gemeenschap, de missie, of wat dan ook. Of, nog een stapje verder, de kerk zelf verdwijnt uit de beleving van

40 Van den Brink, Van der Kooi, *a.w.*, 551.

41 *Ibidem*.

42 ‘In light of the ineffability of the mystery of eucharist, Catholics have learned to reevaluate diverse expressions of faith in the real presence of Jesus Christ in the sacrament’, *From Conflict to Communion*, § 152.

43 In de notitie *De Maaltijd van de Heer* van Muis wordt de centrale betekenis van de aanwezigheid van Christus als volgt verwoord: ‘De bijzondere combinatie van deze gaven, handelingen en woorden maken een maaltijd tot de Maaltijd van de Heer. In en door deze bijzondere gaven, handelingen en woorden wil de Heer zelf zichtbaar, tastbaar en hoorbaar in zijn gemeente aanwezig zijn’, *De Maaltijd van de Heer*, 3.

de gelovige, van de (nog) spirituele mens. Ligt hier misschien een niet onbelangrijk aspect van de gevoeligheid van gereformeerden voor kerkverlating? Gods verborgenheid is dan een verborgenheid *achter* wat zichtbaar is van de Kerk van Christus of, pregnanter, volledig los daarvan. Wat de lutherse traditie met haar grote nadruk op de *praesentia realis*, samen met de katholieke traditie, wil vasthouden, is dat God verborgen aanwezig is *in* het zichtbare, *in* de tekenen van brood en wijn,⁴⁴ *in* de viering in haar volle breedte van Woord en teken, *in* de kerk die daarom lichaam van Christus mag heten. Het is de verborgenheid van Gods mysterie in de incarnatie en onder het kruis. We staan niet voor een dilemma van meer nadruk op het mysterie, *of* juist op het gewone: de uitdaging is juist om het mysterie *in* het gewone te ontwaren. Je ziet het voor je, misschien wel elke week: gewoon brood en gewone wijn worden ‘omgezet’, dat wil zeggen in dienst genomen om te verwijzen naar Christus. Maar dat geldt dan ook voor de gemeenschap die de maaltijd viert: ook zij mag sacramenteel worden geduid. Zij wordt zelf, als lichaam van Christus, in dienst genomen, met het oog op het Koninkrijk.

In de avondmaalsleer weerspiegelt zich wat dat betreft de christologie. Ubiquiteitsleer en *extra calvinisticum* willen allebei iets zeggen over de wijze waarop de mensheid van Christus na Pasen gedacht wordt. Het zal velen niet meer overtuigen als het erom gaat duidelijk te maken hoe Jezus Christus volledig God en volledig mens kan zijn. Ook voor Hem geldt: heel gewoon, mens onder de mensen, en tegelijk heel bijzonder, uniek in zijn relatie tot de Vader. Elk verklaringsmodel dat verder wil gaan dan deze vaststelling, schiet tekort.

Sacramentaliteit

Theologisch gaat het om een nieuw verstaan van de sacramentaliteit (primair van Christus,⁴⁵ (en dan ook) van de kerk, en van de maaltijd des Heren. Kerken uit de katholieke traditie zijn vertrouwd met het denken over de kerk als sacrament. Bij anderen, en zeker bij protestanten, kan het begrip ‘sacramentaliteit’ weerstand oproepen: het suggereert wellicht een massief kerkbeeld, en concentratie op het kerkelijk instituut, zonder enig besef van de kwetsbaarheid ervan. Maar om te beginnen zouden we samen kunnen zeggen dat ‘sacrament’ eenvoudigweg betekent: het gewone, aardse, betrekkelijke en kwetsbare wordt door God gebruikt om zijn plan te realiseren. Dat wordt primair zichtbaar in de liturgie, in de doop die alle christenen verbindt, in de viering van Schrift en Tafel, waarin brood en wijn dat gewone en kwets-

44 ‘U, verborgen Christus, bid ‘k eerbiedig aan: doe ons in deze tekenen ‘t heilgeheim verstaan’, Liedboek 2013, Lied 374, Thomas van Aquino, vertl. Gerardus van der Leeuw.

45 Vgl. E. Schillebeeckx o.p., *Christus sacrament van de Godsontmoeting*, Bilthoven: Nelissen 1963⁶.

bare bij uitstek zichtbaar maken. Maar het zegt, noodzakelijkerwijs in het verlengde hiervan, ook iets over het ambt van hem of haar die voorgaat: ook bij de ambtsdrager-voorganger draait alles om het ‘in dienst genomen zijn’. En het kan uitstralen naar heel het denken over de kerk, in een sacramentele ecclesiologie.⁴⁶

In het lopende beleidsplan van de Raad van Kerken in Nederland is ‘kerk als sacrament’ aangewezen als het centrale thema voor de theologische bezinning binnen de Raad, in een vermoeden of een verwachting dat een verdere doordenking hiervan niet alleen zal kunnen leiden tot een beter verstaan van elkaars visie op en beleving van kerk-zijn, maar dat juist deze insteek ons ook gezamenlijk kan helpen in de ‘pelgrimage van vrede en gerechtigheid’ waarvoor de kerken zich met de Wereldraad van Kerken (Busan 2013) hebben geëngageerd. Want als de kerk *geen* sacrament is, wat dan? Als we niet mogen hopen en vertrouwen dat onze gemeenschap doorzichtig is op Gods bedoelingen, zouden we er dan maar niet mee ophouden? Daar ligt vandaag een grote uitdaging voor de kerken: God ter sprake brengen, ook in de manier waarop wij de gemeenschap vormgeven, open, transparant, en tegelijk in zekere zin ‘geheim-zinnig’... Want er is een zin van het bestaan, een Levensgeheim. Besef van de sacramentaliteit van de kerk, en van de maaltijd des Heren, betekent: alle aandacht voor het ‘gewone’, maar zonder trivialisering, zonder mee te gaan in de ‘verplating’ van onze cultuur en de soms dreigende ‘verkleuring’ van de kerk.⁴⁷

Opnieuw: leer – liturgie – beleving

Bovenstaande overwegingen zijn theologisch van aard, en ze vormen niet meer dan een aanzet voor een noodzakelijke theologische bezinning op de presentie van de Heer in de maaltijd des Heren. Daarop moet een stap volgen, van leer en theologie naar de liturgie. Uiteindelijk komt het erop aan liturgische taal en liturgische vormen te vinden waarin deze presentie kan worden uitgedrukt op een wijze die voor een concrete geloofsgemeenschap herkenbaar is, en die daarmee een heilzame en vruchtbare beleving van de maaltijd des Heren kan bevorderen.

Dat raakt ook het zelfbeeld van de voorganger. Mij gaat het er niet om dat deze het eigen ambt pertinent als ‘sacramenteel’ zou moeten willen benoemen. Maar van belang is wel dat wat ik hierboven over dat sacramentele

46 Vgl. Ook: *The Church – Towards a Common Vision*. Faith and Order Paper 214. Geneva: WCC 2013, § 25-27. Ook in *From Conflict to Communion* (§ 218) wordt de sacramentaliteit van de kerk als thema voor voortgaande oecumenische dialoog genoemd.

47 Voor dit gedeelte ben ik veel dank verschuldigd aan de leden van de beraadgroep Geloven en Kerkelijke Gemeenschap van de Raad van Kerken in Nederland. De gesprekken over de sacramentaliteit van de Kerk in deze groep hebben mij zeer geholpen.

heb gezegd, wordt herkend. Ook de voorganger weet zich als ‘gewoon’ mens geroepen om transparant te zijn op Christus.

En het raakt de maaltijdviering in het bijzonder. Het vraagt om een goed evenwicht van taal en teken. Om een taal die niet primair uitlegt, maar die performatief is, beeldend, evocatief. Want beleving laat zich niet afdwingen, maar zij kan wel gestimuleerd worden, als de tekenen voor zichzelf kunnen spreken. In een interview in het Kerstnummer van dagblad *Trouw* zei cabaretier Herman Finkers:

Het feit dat het allemaal te begrijpen moet zijn, is het loslaten van de katholieke gedachte (...) Centraal in de rooms-katholieke kerk staat het Mysterie. Het leven is een geheim. Dat is een wijsheid waar niemand aan kan tornen. Nogmaals: ik vind protestanten hartstikke goed en fijn. Ik heb ook wel eens deelgenomen aan het avondmaal bij protestanten. Het is voor een keertje best wel leuk – het zijn toch geloofsgenoten – ze drukken het alleen heel anders uit. Ze willen er wijzer van worden, iets leren. En dat is natuurlijk iets anders dan het eren van het Geheim achter alle dingen.⁴⁸

Het lijkt me dat hij hier een punt heeft: juist de protestantse neiging rituelen uitvoerig uit te leggen kan dodelijk zijn voor de beleving. In gebeden en liederen, verkondiging en avondmaalsliturgie,⁴⁹ maar ook in de vragen rond de concrete vormgeving van de viering, staat elke voorganger – met zijn of haar kerkenraad – voor de uitdaging de traditie op een nieuwe wijze tot spreken te brengen. Dat lijkt misschien een open deur, maar juist over die uitdaging moet het vandaag weer gaan.

48 *Trouw*, 24 december 2016, 17.

49 In de wijkgemeente waarvan ik lid ben, antwoordt de gemeente op de woorden van de voorganger bij de uitdeling met de responsie ‘Zo wil de Heer bij ons zijn’.